

TAHIN SZABOLCS*

Erotika Mikszáth szövegeiben

A Debreceni Csokonai Kör e sorokkal köszöntötte negyvenéves írói jubileuma alkalmából Mikszáth Kálmánt: „Meg is vagyunk győződve, hogy a magyar irodalomtörténet, amint Jókait a nagy mesemondónak dicsőíti, úgy fogja Mikszáth Kálmán nevéhez illeszteni a magyar társalgás, a magyar előadás nagy mestere címét”.¹ A levél Mikszáth munkásságát az irodalmi és nem-irodalmi beszédmódok találkozási pontjában helyezi el. Azzal, hogy szövegeit a magyar irodalom(történet) részeként említi, az irodalom terébe illeszti Mikszáthot, ugyanakkor felruházza a szerzőt „a magyar társalgás mestere” címmel is. Ez utóbbival az irodalmon kívüli területre vezeti tekintetünket, hiszen amellet, hogy a kortárs viselkedési kézikönyvek a társalkodás gyakorlatát a szavak használatának művészeteként² határozták meg, e kézikönyvekből kiolvasható az az igyekezet is, hogy a társalkodás tevékenységét megkülönböztessék az írói-irodalmi tevékenységtől.³ Az első olvasatra marginálisnak tűnő köszöntőlevél abba a rejtett kulturális folyamatba avat be minket, melyet az újhistorista Greenblatt a kultúra egyes területei közti áthelyeződésnek nevezett.⁴

Tanulmányomban annak az olvasási módnak a megvalósítására teszek kísérletet, melyre Greenblatt *A társadalmi energia áramlása* című tanulmányában buzdít minket. Egy, a Mikszáth-szövegekkel szomszédos nem irodalmi jellegű társadalmi gyakorlatnak – közelebbről a társalgás-társalkodás gyakorlatának – nyomait kívánom feltárni Mikszáth regényművészetében. Az érdekelt tehát, hogy a társalgás-társalkodás kulturális gyakorlata hogyan helyeződött át Mikszáth regényírásába, és ott hogyan öltött esztétikai alakzatot.⁵ Úgy vélem, hogy a szerző művei mélyen magukon viselik e szóbeli kultúra nyomait, s prózájának néhány poétikai megoldását – így az erotika és a testiség ábrázolásának poétikai megoldásait is – megérthetjük e kontextus felől. A szóbeli kultúra megjelölés alatt nem az írásbeliség előtti kultúrát értem, miként azt a folklórkutatók teszik.⁶ Sokkal inkább a 19. század hazai kultúréletében jelen lévő, és az írástudók habitusát meghatározó társalkodó életvitelről van szó. Ezen életvitelről maga Mikszáth is nagy elragadtatással írt: „Minden élvezetek között legnagyobb a társalgás, értem a szellemes társalgást. Tág mező, a végtelenségig érhet benne a gyönyör. A kincsek csillogása, mik az emberi szellemben vannak elrejtve, vakító fényű, mely arcul vágja a képzeletet, megkápráztatja a butaságot, és megfinomítja a lelket; napfény ez, melynek sugarai megaranyoznak [...], nem arannyá változtatnak mindent”.⁷ De a társalkodó életvitel nyomait megtaláljuk Mikszáth alkotói elképzelései között is. A Noszty fiúhoz kapcsolt Utóhangban igen markánsan fedi fel magát a fenti attitűd, amikor Mikszáth olyan műfajként írja le a regényt, melynek szövege társaságban, társalgás alkalmával hangzik el: „Úgy képzelem a dolgot,

* A szerző a *Palócföld* 2010-es Mikszáth-pályázatán II. díjban részesült.

mint rendszerint szokott történni társaságokban, hogy szó van valamiről, mire egyik is, másik is előhoz egy esetet vagy egy példát, mely bizonyít, vagy megvilágít. Nos, mondjuk, a »kicsikart« házasságok némely fajtája van szőnyegen s a disputa folyamán az én igazam mellett felhoznám a Noszty fiú esetét Tóth Marival.”⁸

Az volt a feltevésem, hogy a Mikszáth-prózában ható társalkodási szabályok a 19. században széles körben forgatott illemtanok nyelvi anyagából megismerhetők, így igyekeztem szövegek közötti kapcsolatokat feltárni e nyelvi anyag és a Mikszáth-életmű között. Arra jutottam, hogy egyes szövegek narrátorai helyenként ugyanazon szabályoknak engedelmességek, mint amely szabályokat egy illemtudó társalgónak kellett szem előtt tartania.

I. Az illemtudó elbeszélő

Mikszáth befogadástörténetében esetenként szó esik szövegeinek erotikájáról. Egy, a huszadik századi magyar regényekkel foglalkozó kismonográfia például több alkalommal említi meg a szerzőt. A monográfia főként az irodalmi modernitás kontrasztanyagaként használja Mikszáth regényírását: prózáját olyan korszakhatáron túl helyezi el, amely irodalmunkat élesen kettévágja modern, 20. századi és modern előtti, 19. századi regényírásra. A szerzőpáros az irodalomtörténeti időt így kettéosztó eseményt Móricz 1911-ben megjelent regényeihez köti. Szerintük irodalmunk a *Sárrany*, *Az isten háta mögött* című szövegek megjelenésével szakított a szexualitás körüli hallgatással, míg a Móriczhoz képest korábban alkotó szerzők – közöttük Eötvös József, Jókai Mór, Kemény Zsigmond és Mikszáth Kálmán – műveiben „csak az elvont jellegű szerelem kerülhetett szóba, amely ugyan nagy és sorsdöntő szenvedélyként jelent meg, de minden testiségtől mentes volt”.⁹ E korszakolás a Mikszáth-szövegek erotikájának feltáráshoz aligha járulhatott hozzá, hiszen olyan előzetesen kijelölt látószögön belül mozgott, melyen kívül esett a szerző regényírása. Nyilvánvaló, hogy az irodalomtörténeti idő ilyesfajta kezelése óhatatlanul meghatározta a monográfia érvelését, s egyfajta érdektelenséget teremtett a 19. századi regények erotikája iránt.

A Mikszáthot közelebbi hermeneutikai távból olvasó szerzők azonban jóval nagyobb fogékonyságot mutattak e téma iránt.¹⁰ Csáth Géza 1910-ben megjelent kritikájában bőségesen olvashatunk Mikszáth erotikájáról. Csáth szerint Mikszáth erotikája „férfias, parasztosan egyszerű és egészséges”, majd ezzel kapcsolatosan oldalakon tartó, hosszas fejtegetésekbe kezd.¹¹ Nem sokkal később, 1927-ben jelent meg Zsigmond Ferenc rövid monográfiája is, melynek nagy része, mintegy negyede e témával foglalkozik. Zsigmond a Mikszáth-próza „legtitokszerebb sikerének” tartja azt a művészi ábrázolásmódot, amely a szerelmi vonatkozású részekben bukkan fel. „Mikszáthnál a szerelem témakörében sokhelyt valósággal tombol az érzékiség, de [...] a művészetéről kialakult összbenyomásunk éppen a leheletszerű finomságban, harmatos gyöngédségben könyveli el az esztétikai hatás főtényezőjét”.¹² Más hol Mikszáth „előadóművészetének diszkrét bájáról ír”, s arról az elbeszélői technikáról, mellyel a narrátor „az olvasóban érzéki képzeteket ébreszt, nagy raffiniériával megöltözteti, vetkőzteti, becézgeti a bemutatott lányt, megfigyeli, s beszívja még az illatát is; mindezt igazán bámulatos módon, mert ezt leheletfinom eszközökkel és ízlésünk legcsekélyebb sérelme nélkül teszi”.¹³

Zsigmond Ferenc igen finom érzékkel írt arról a narrátori szerepről, mellyel Mikszáth az elbeszélőt felruházta, míhelyst regényeiben a női test ábrázolására került sor. Amellett, hogy Zsigmond írása ezen ábrázolástechnikával foglalkozik, a monográfia fent idézett megállapításai más lényeges információval is ellátnak minket. A szöveg ugyanis utal az elbeszélői diszkrécióra adott olvasói válaszokra is, vagyis megtudhatjuk, hogy a szerző diszkrét ábrázolási technikája milyen reakciókat váltott ki a monográfiával egyidejű olvasókban. Erre vonatkozik az a megjegyzés – és itt a szerző többes számban, vélhetően egy értelmezői közösség nevében beszél –, mely szerint a mikszáthi erotika befogadáskor az olvasó ízlése még „a legcsekélyebb sérelmet” sem szenved el. Az elbeszélő tehát – Zsigmond olvasatában „bámulatos módon” – soha nem lépi át a kortárs olvasó jó ízlésének határvonalát, mindannak ellenére, hogy akkoriban a testiség regénybeli ábrázolása kényes terület lehetett. Olyannyira, hogy egyes kritikusok már-már önmérsékletre intették Mikszáthot: „ej az a boka, [...], már megint azok a bokák. Mindenesetre óvatosabb lehetne e tekintetben az olyan író, akit az elsők között szoktak emlegetni, s akinek könyvét a Legjobb Könyvek bemutatójául küldik előre, amely könyvgyűjteményből – dicsekvőleg mondogatják – az erkölcstelen tartalmúak ki vannak zárva. Ez az új irány Mikszáthnál”.¹⁴

A továbbiakban azzal kívánok foglalkozni, hogy e kényes téma miként jelent meg Mikszáth regényírásában. A női test reprezentációját ugyanis a társalgási illem szabályait tárgyaló kézikönyvek sem hagyták érintetlenül. A társalgási normák szigorúan kikövekeltek e téma elbeszélhetőségének határait: a női test szóba hozása a társalgási illem szabályaiba ütközött, mely sértette a hallgatóság ízlését.

1.

„[...] aki az illőt és illetlent kigondolta, nagy
számár volt.”

(*Szent Péter esernyője*)

Egy 1845-ben megjelent viselkedési kézikönyv így inti illemre olvasóit: „Semmi kétfélet jelentő tettet, erkölcstelen szót, s mérséktelen tekintetet magának senki nem engedjen”.¹⁵ A művelt társalkodónak tehát nem csupán az általa használt szavak gondos megválogatására, de arra is ügyelnie kell, hogy pillantása se sértse az illendőség szabályait. A női testre vetődő „mérséktelen” tekintet tiltó parancsának érvényesülését a *Szent Péter esernyőjének* egyik jelenete tematizálja. A jelenetben Veronka a Mravucsán-ház félreeső szobájába vonul vissza egy hosszúra nyúlt, de annál kellemesebb és kedélyesebb vacsora után. A szobában vetkőzni kezd, majd arra lesz figyelmes, hogy nincs egyedül:

„[...] rémülve veszi észre, hogy két apró veres szem van rámeredve. Egy kis iromba cica jött ki az ágy alól, az nézte, de úgy nézte, oly nagyon nézte, kíváncsian, érdeklődéssel, mintha egy macskává elátkozott királyfi lenne.

Veronka ijedten kapott a széteresztett mellényéhez, hirtelen lehajolt s a másik kezével felrántotta újra a lecsúszott szoknyát (melyből már éppen ki akart volna lépni), miközben majd csengő, majd parancsoló hangon korholta, riasztotta a macskát.

– Mars, cica! Sicc, csúnya cica! Ne nézz ide cica!

A bakfis szégyenkezett levetkőzni a macska előtt.

Újra felöltözött egész rendesen s próbálta a macskát kikergetni, de az elbújt a bútorok mögé, felugrott a szekrények tetejére, hiába volt a kergetődés vele, nem lehetett a szobából kitudni. Mravucsánné figyelmes lett a zörejre, átszólt a szomszéd szobából:

– Mi baja kisasszonykám?

– Nem tudom kikergetni a macskát, Mravucsán néni.

– Semmi az, szívecském, ha bent marad is; jó ártatlan állat.

– De mikor lát.

Eloltotta most a gyertyavilágot, sötétben akart vetkőzni, de a fránya macska megint kijött a szoba közepére és szemei még jobban villogtak a homályban.

– No, megállj, kíváncsi cudar, mindjárt kifogok én rajtad!

Barikádöt csinált a székekből s e barikád mögött, mintha várában lenne, amelybe nem lehet belátni, az ágy szélére ülve, keresztibe rakta a lábacskaít, mindenekelőtt kifűzván a cipellőit Kip, kop, koppant az egyik topán, amint lehúzta és a padlóra ejtette, kip, kop, a másik is koppant.

No bizony, imponált is a macskának a székes vár! Tip, top, egyet ugrott kinyújtózott testtel és ott volt a slingelt abrosszal beterített mosdóasztalkán; tip, top, még egyet ugrott és ott volt a Veronka ágyán; a vánkös közepén. Hanem iszen nem jó közel jönni. Veronka se volt rest, egy ügyes mozdulattal elfogta. Itt vagy most már, macska koma! Hamar csak, hol van egy kendő? Majd adok én neked nézelődni, mikor a lányok vetkőznek. Tudod-e, hogy az nem illik cicuska!

Talált egy vastag gyapotkendőt, bekötötte vele a macska fejét, két rét a szeme táján: <most lásson maga, ha tud>, s így kezdte újra a vetkőzést”.¹⁶

Rögtön az epizód elején Mikszáth egy hasonlatot alkalmaz, amellyel férfiúi tekintetű alakítja a macska tekintetét: „[...] úgy nézte, mintha egy elátkozott királyfi lenne”. Az, hogy a macskának szexusa van, egy csapásra új irányba tereli a szöveg-olvasást, hiszen a kíváncsi szempár már korántsem mondható olyan ártatlannak, mint azt első olvasatra gondolnánk. Innentől kezdve az epizód helyszínéül szolgáló hálószoba Veronka és a testére vetődő maszkulin tekintet közti játékos küzdelem színterévé alakul át. A macska meredt bámészkodása egy idő után a fiatal lányból heves reakciókat vált ki, és maga Veronka értékeli úgy a helyzetet, hogy a macska megsértette az illendőség szabályait: „Tudod-e, hogy az nem illik, cicuska?” – kiált rá Veronka a macskára. A szobában zajló játékos küzdelemnek végül az lesz a tétje, hogy a ruháit darabonként leoldó fiatal lány a macska illetlen tekintetét elhárítsa, és illetlen magatartását megtorolja. Előbb próbálja kikergetni a szobából, majd eloltja a gyertyafényt, s miután a bútorokból épített barikád sem hoz eredményt, Veronka úgy szabadul meg a zavaró tekintettől, hogy kendővel köti be a macska szemét. A macska tekintetének elfedésével a szobában zajló jelenet is rögtön véget ér, s Veronka a fikció keretein kívül folytatja tovább esti „vetkőződését”. A történet további folyásából a macska, az elbeszélő, és mi, az olvasók is ki vagyunk zárva.

Nem érdektelen mozzanat azonban, hogy a macska ezután is bennmarad a szobában, és csak attól van elzárva, hogy a továbbiakban figyelemmel kísérfje a történeteket. Ez a fajta tehetetlen vakság, amelybe Veronka belekényszeríti a macskát, nemcsak a macska helyzetére jellemző. Úgy vélem, hogy a rövidke jelenet kicsinyítő tükörként

működik, amely leképezi az elbeszélő helyzetét is. Ahogy Veronka egy idő után nem tűri maga mellett a macskát, az elbeszélőnek is el kell hagynia a fikció terét, mégpedig azért, mert ha a szobában zajló jelenetről tovább tudósítana, az illendőség határait lépné át. Néhány sorral alább az elbeszélő rögtön az alábbi kommentárral látja el a szobában lezajlott eseményeket:

„Míg ilyen bohókás apróságok foglalták el a fehérnépeket, [...] addig Wibra György gondolatokba merülve virrasztott. Levetkőzött, lefeküdt, de nem aludt. Az ő levetkőzése (ne méltóztassanak megjíedni) nem lesz leírva részletesen, mert az megbotránkoztató jelenet a művelt emberi fogalmakban. Hogy miért? Hát tudom én. Csúnya, tehát leírhatatlan. A nő levetkőzésében poézis van; ha jól van írva, a női test finom, bolondító illatát érzi ki a betűkből az olvasó a nyomdafesték helyett, de egy férfi levetkőzése, pfuj, említeni se merészelem. A szoknyához akár ódát, dithirambot szabad írni, de a nadrágnak kimondhatatlan a neve is. És miért? Hát isten tudja. És mit bizonyít? Talán azt, hogy a férfi inesztetikusabb teremtmény a nőnél? Alkalmasint csak azt, hogy aki az illőt és illetlent kigondolta, nagy számár volt”.¹⁷

A narrátori exkurzus arról tanúskodik, hogy Mikszáth regényírásában az illendőség követelménye az elbeszélő kompetenciáit behatárolja. A narrátor amolyan „poétikai szabályozóba” ütközik, melynek korlátozó erejét a narratívaképzés során figyelembe kell vennie, még akkor is, ha a női test ritka poétikus látványt nyújthat szemlélője számára.¹⁸

2.

„Attól tartok, urak, hogy Mujkó király csak felül csinálja a királyságot, s az asztal alatt ellenben plebejus módra nyomkodja a menyecske lábát. Nézd, hogy irul-pirul az asszonyka”.
(*A szelistyei asszonyok*)

A számos kiadást megélt viselkedési kézikönyv, *A pesti művelt társalgó* külön fejezetben tárgyalja, hogy társalgás során mely beszédanyagokat szükséges kerülni: „Ami a társalgás tárgyait illeti, annál nehezebb azokat határozottan kijelölni, minél inkább bizonyos, hogy minden tárgy alkalmas rá, s hogy egyet sem kell kizárni, kivéve azt, mely az erkölcsi érzetet sérti”.¹⁹ A már idézett Greenblattet is foglalkoztatták ilyesfajta kérdések, amikor az erotika reprezentációjának megoldásait vizsgálta Shakespeare drámáiban. Az erotikus témák színre vitele Greenblatt szerint a Shakespeare-kori színházban elképzelhetetlen volt, így a színpadon e gyakorlatnak igen kis mozzanatát lehetett bemutatni: csupán annak felszínét, a verbális túlfűtöttséget. Greenblatt szinekdochés/metonimikus elsajátításnak nevezte el ezt az ábrázolási technikát, utalva arra, hogy e tropikus folyamatokon keresztül töltődött fel a shakespeare-i színház kulturális energiával.²⁰

Magam is egy, a retorikából kölcsönzött tropussal kívánom leírni azt az ábrázolási technikát, mellyel Mikszáth regényeibe lopta a szexualitást. A klasszikus retorikában ismeretes *emphasis* fogalmát egyfelől azért választottam, mert alkalmazásával

megragadható volt az a jellegzetes elbeszélői helyzet, melybe a szexualitás ábrázolása során Mikszáth elbeszélői belekényszerültek, másfelől azért, mert e fogalommal játékba hozható az elbeszélői illendőség problematikája. A *Kis magyar retorika* tömör meghatározása szerint „az emphasis általában akkor alkalmazták, ha meghatározott dolgok kimondását a körülmények nem teszik lehetővé; ha nyíltan szólni veszélyes, ha nem illik, vagy ha ezzel nagyobb hatást, tetszetősebb formát akarunk elérni”. Ehhez a kézikönyv még hozzáfűzi: a tropus természetéhez hozzátartozik, hogy az elhallgatott közlendőt a kontextusból lehet kikövetkeztetni.²¹ Az alább hozott példákban a regények elbeszélői minden esetben elkerülik a női test és a szexualitás nyílt ábrázolását, azt csupán elrejtve teszik a reprezentáció tárgyává. A szerző, hogy az illendőség normáinak eleget tegyen, megosztja a fikció terét: az elbeszélő történet előtérben illetlen események nem zajlanak, a háttérben viszont – gondosan elrejtve – megnyílik a lehetőség az erotikus témák ábrázolására. Az ott történeteket az olvasó interpretációs munkájának kell felszínre hoznia, ahogy azt az emphasis alakzatába kódolt befogadói magatartás megkívánja.

A *Különös házasságban*²² olvasható egy szövegrész, melyet a társalgási illem szabályai több szinten szönek át. A jelenet a *Báró Döry és családja* címet viselő második fejezetben található, amelyben Döry István, a házigazda, vacsora közben a társaság szórakoztatására hosszas elbeszélésekbe kezd. Az asztalnál a két diák mellett helyet foglal az eladósorban álló Döry kisasszony, és a falu papja is. Döry kezdetben („a leves alatt”) hadi kalandjairól mesél, majd („a hús és a főzelék alatt”) áttér a pikánsabb szerelmi történetekre: „A legkülönbözőbb színű hölgyecskék, fehérek, feketék s kreolok bukkantak ki emlékezetéből [...]” – fűzi hozzá az elbeszélő. A társalgási illendőség szerint azonban az ilyesfajta történetek elbeszélésének nincs helye, mivel az a hallgatóság „erkölcsi érzetét sérti”. Főként hölgyek társaságában nincs, hiszen az illemtanok regulái szerint a hölgytársaság az átlagosnál is nagyobb figyelmet és illemtudást követel meg a társalkodótól.²³ E követelményt szem előtt tartva Döry a pikáns részekenél lányát rögtön átküldi a szomszéd szobába, sőt „ha valami vaskosabb hely következik”, a papot is felállítja az ebédlőasztal mellől. Az epizód nem sokkal később, ugyanezen mintázattal megismétlődik a regényben. Döry ismét a szerelmi kalandjairól kezd mesélni: „Huszárhadnagy koromban is gyakran kezdetem a konyhában a Náninál, hogy aztán bejussak a szalonba a Malvi... Mariska, eredj a másik szobába.” Mire Mariska úgy eltűnik, hogy csak a „szoknyája suhogását lehet hallani”, majd a pap is követi őt, „valódi erkölcsi undorral az arcán” távozik a kisasszony után. E jelenetek alkalmával, mi magunk, a szöveg olvasói sem ismerjük meg közelebbről Döry szerelmi kalandjait. Lényegében nekünk, olvasóknak a szerelmi kalandokról éppen annyi információnk lesz, mint a szomszéd szobába átküldött szereplőknek. A regény narrátora azon túl, hogy említést tesz e pikáns történetek Döry általi elbeszéléséről, további részletekbe nem bocsátkozik. Úgy tűnik, mintha az elbeszélő – akárcsak a Döry-lányt és a papot – az olvasót is meg kívánná kímélni a sikamlós témáktól, és a társasági illem szabályainak megfelelően, képletesen szólva, minket is átküldene a szomszéd szobába.

Ha engedelmes olvasók vagyunk, és a narrátor utasításának megfelelően követjük a fikció előtéréből száműzött szereplőket, akkor nemcsak az előtérben zajló eseményekre figyelünk, hanem arra is, hogy időközben mi történhet a szomszéd szobában. A háttérben folyó eseményekre egyébként a cinikus modorú Medve

doktor kiszólása is felhívja a figyelmet: „Jobb volna bizony, barátja a tiszták elválasztásának a férgesektől, ha te tennéd oda a füledet a kulcslyukra!” Medve hiába mondja e szavakat a ház urának, Döry továbbra is folytatja a sikamlós történetek elbeszélését. Végül, míg az ebédlőben maradt szereplők a társalgás nagy hevében magukról megfélemedkezve újabb és újabb történetekbe fognak bele, a szomszéd szobában még hevesebb dolgok esnek meg. Az „erkölcsi undorral” távozó pap mindezek alatt megejti a házigazda leányát, Döry kisasszonyt, amivel a makulátlanok szobája a lesti szerelem és a szexualitás színterévé válik. A fikció terében és idejében egymással párhuzamban futó két történet közül aztán az ajtón túl történetek kapnak jelentősebb szerepet. Ez az elrejtett történet határozza majd meg a regény további folyásának irányát, s a regény szereplőit ennek – az elbeszélés idejében egyébként igen csekély terjedelmű – félrecsúszásnak a megoldása mozgatja ilyen vagy olyan irányba. A háttéresemények ismeretében nyilvánvalóan a regényt záró sorok is újabb jelentéssel gazdagodnak. Az „Urrak a papok! Urrak a papok!” mondatok egyenesen az ajtón túl történetek felé mutatnak vissza. A szexualitás ilyesfajta reprezentálása nem összeférhetetlen az elbeszélői illentudással, hiszen a hátsó szoba pikáns történései explicit formában nem jelennek meg a szövegben, az ott lezajló eseményeket csupán az olvasó következteti ki a kontextusból.

Az emphasis alakzatának szövegszervező ereje máshol is tetten érhető. Az *Egy éj az Aranybogárban* című elbeszélés fikciós terét szintén az emphasis alakzata szervezi meg, lehetőséget adva az olvasónak, hogy az előtér és háttér játékát élvezve összerakja a történetet egészét.²⁴ Maga a történet 1849 telén játszódik, amikor az Aranybogárhoz címzett fogadóba két titokzatos utazó érkezik. Később kiderül, hogy a vendégek álruhában érkeznek a helyszínre. A szabadságharc eseményei kényszerítik őket arra, hogy kilétüket gondosan elrejtsek. Az első vendég, akiről az olvasó sokáig azt gondolja, hogy hölgy, valójában egy inkognitóban utazó huszárhadnagy, míg a második vendégről az derül ki, hogy egy idős úriembernek öltözött osztrák kisasszony. Az elbeszélő kezdetben megtéveszt minket, s az olvasó csak később jön rá, hogy az álruhák valójában kit takarnak. Mikor még sejtésünk sincs arról, hogy az álasszonyság ruháiban egy magyar huszárhadnagy érkezett a fogadóba, az Aranybogár szobalánya, Zsuzska többször is megfordul az emeleti Nr. 2-ben, ahová a hadnagyot szállásolták el. Ilyenkor az elbeszélő kizárólag arról tudósít minket, hogy mi történik a földszinti társalgóban, s látószöge nem fogja át a fenti szobában történeteket. Úgy tűnik tehát, hogy a narrátor a lenti mulatság leírásával van inkább elfoglalva, s cseppet sem érdekli, hogy mi történik odafent. Inkább a Zsuzska után sóvárgó Matykó, a vendéglő sánta szolgája kíséri figyelemmel a szobalány ténykedését. Amíg Zsuzska bent tartózkodik az álasszonyságnál, Matykó számára „hosszú, kínos percek telnek el, míg végre lassú, óvatos nyikorgással kinyílik a Nr. 2., és a Zsuzsi szoknyája megfihérté a homályt egy darabkán. Matykó szívről nagy kő esett le. Tehát az asszonyságnál volt bent”. Az elbeszélő eközben – az illendőség normáinak eleget téve – ártatlan ábrázattal jegyzi meg az eseményekről, hogy „No, ugyan soká volt odabent. (ti. Zsuzska) De hát persze, ha két fehérszemély találkozik, mindig akad beszélőnivalójuk”. Majd, mikor Matykó azzal dicsekszik el Zsuzskának, hogy az álasszonyságtól egytallérost kapott, Zsuzska nevetve azt válaszolja, hogy neki az jutott, „amiben rendszeren a férfi vendégek” részesítik, majd újra eltűnik a Nr. 2. ajtaja mögött. Klacsokáné, a szakács, pedig így kommentálja

Zsuzsi el-eltűnését: „A Zsuzsi szerencsés helyzetben van az istentől. Ott éli világát az emeleten, ahol mészárosok, kereskedők, érdemes fiatal emberek fordulnak meg. Oda van állítva felhúzott puskával – mert szép az ábrázata, a termete – egy vadaskertbe. Ejthet magának kis vadat, nagy vadat, ha ügyeskedik”. Jóllehet az olvasó kezdetben nem jön rá, hogy a fenti szobában valójában egy férfi van, ezt az elbeszélés a későbbiekben leleplezi. A novella második része már a Nr. 2-ben folytatódik, ahol az álasszonyosság és a férfiruhában érkező Crothens hercegnő párbeszéde során a szereplők szexusa tisztázódik. Innen visszanezve válik világossá, hogy – egyébként a narrátor szerint is – csinos természetű Zsuzska nem a herbatea miatt látogatta a Nr. 2-t, hanem olyan élmények után járt, melyekben rendszerint a férfi vendégek szokták őt, mint nőt részesíteni, vagyis: a háttérben megbúvó szoba e szövegben is a testiség reprezentációjának terévé válik.

II. Az illetlen olvasó

„Aki már eddig is nem vette volna észre, hogy én az illetlenségre oktatom a vendégeket, annak itt még egyszer megmagyarázom, hogy előkelő csak az lehet, aki illetlen, mert az illetlenség a »sikk«.”
(*Mi a sikk?*)

A *Különös házasságban* szerepeltetett pap és a *Dőry lány*, illetve az *Aranybogár* szobalánya és a huszárhadnagy közt lejátszó háttérepizódok legalább olyan fontos rétegei a történetnek, mint az előtérben lejátszódó események. Kérdés azonban, hogy milyen olvasói attitűd szükséges ahhoz, hogy láthatóvá váljanak a szöveg ezen erotikus rétegei? Vajon az illemtudó elbeszélő ugyanilyen illemtudó olvasót keres-e maga mellé, vagy éppen az olvasói kilengések tehetik érdekessé a Mikszáth-olvasást? Nos, azt kell mondanunk, hogy a gondosan elrejtett férfi-nő kalandok csak akkor válnak láthatóvá, ha olyan olvasók vagyunk, kiket olvasás közben – Roland Barthes-tal szólva – „a ruhadarabok közül kivillanó bőr csábít”, és leginkább a szövegbeli „elötűnés-eltűnés színjátéka” hoz lázba.²⁵

Az *Aranybogárban* van egy szereplő, aki a fikció részeként maga is egyik olvasója a történetnek. Őt például – ha nem is illendőségből, inkább tapasztalatlansága miatt – nem csábítják el a szövegtest kivillanó részei, és érzéketlen marad a háttéresemények iránt: „Hosszú, kínos percek teltek, míg végre lassú, óvatos nyikorgással kinyílt a Nr. 2., és a Zsuzsi szoknyája megfehéříté a homályt egy darabkán. Matykó szívéřől nagy kő esett le. Tehát az asszonyoságnál volt bent”. Matykó, a sánta szobalány sokáig értetlenül szemléli Zsuzska kalandjait, és csak az elbeszélés végén jön rá, hogy a történet másik színhelyén, a Nr. 2-ben valójában mi történhetett az álasszonyosság és a szobalány között: Matykó „az ökleit szorongatta a zsebeiben, hanem az mindegy volt, [...]” – olvashatjuk a szöveg zárlatában. Találkozhatunk persze a történetben ennél dörzsöltebb olvasókkal is. Az ő olvasatuk gyanakvóbb, mint Matykóé, és ez az olvasat inkább alkalmas arra, hogy feltárja a háttérben zajló eseményeket. Amikor Zsuzska már sokadszor tűnik el a Nr. 2. ajtaja mögött, Erzsza, a másik szobalány „hamiskásan hunyorít” a szakács felé, és így kommentálja

az eseményeket: „Benne van már a gebulya.” A gebulya szerelmi bájjal a tótoknál, teszi hozzá az elbeszélő lábjegyzetben, irányt mutatva egy lehetséges olvasatnak. Ugyanilyen irányú olvasatot képvisel Medve doktor is a *Különös házasságban*. Az asztaltársaságban egyedül ő sejt, hogy a pap és a Döry-lány között mi történhet a szomszéd szobában.

Úgy tűnik tehát, hogy Mikszáth mindkét szövegbe beleszötte azt az olvasási stratégiát, amelyet nekünk is folytatnunk kell ahhoz, hogy tekintetünket a háttéresemények felé fordítsuk.²⁶ Umberto Eco az ilyesfajta, az elbeszélő instrukcióinak engedelmeskedő olvasót nevezte mintaolvasónak. Eco olyan eszményi típusolvasót képzelt el, akinek az együttműködésére a szöveg nem csupán számít, de igyekszik is megteremteni azt.²⁷ Ha mi is követjük a szövegekbe kódolt olvasási irányt, olyan mintaolvasóvá válunk, aki óhatatlanul átlépi az illendőség határait, és szembe kerül az elbeszélő illemtudásával. Mikszáth azonban éppen ilyen olvasói magatartásra buzdítja befogadót a *Mi a sikk?* című szövegében. A „mérséktelen tekintet” tiltó szabályával való ellenszegülésre így hívja fel olvasóit:

„Fiatal vendég, hozzád pedig nagyon titokban egy diszkrét tanácsom. Vigy magaddal a pakktáskádban egy fűrőt is, mert nem tudhatod, mi minden érdekeset láthatsz a másik szobában, ha lyukat fűrsz magadnak az oldalajtón keresztül. A reggelinél aztán természetesen érvényesítsd a tapasztalataidat.

Mikor a fiatal asszonyka azt kérdezi:

– Hogy aludt ön?

Mond el úgy odavetőleg.

– Jól köszönöm. Csak egyszer ébresztett fel valami recsegés a szomszéd szobában”.²⁸

Vagy:

„Tévesszék el önök gyakran a szobájukat, mert egy-egy rövid és szende pillantás is sokszor csak azért rövid és szende, hogy annál édesebb legyen.”²⁹

A két szövegrészt az a tekintet fűzi egybe, amely célzottan a női testre irányul, így nem mondható sem ártatlannak, sem illendőnek. A Mikszáth-szövegek által megteremtett mintaolvasó, ha elég szemfüles, a fikciós tér teremtett résein áthatoló tekintetével a női test „édes” látványában részesülhet. Az a kicsinyítő tükör tehát, melyben a macska elfedett tekintetét pillanthattuk meg, és amely az elbeszélői illemtudást képezte le, az efféle olvasói magatartással darabjaira hullik. Az *Aranybogar* és a *Különös házasság* szövege tehát nem csupán újratermeli az illendőség normáit, de egyben, az olvasás szintjén, mindkét szöveg lehetőséget nyújt az illendőség szubverziójára is.

III. Reprezentációk sűrűjében

T. Szabó Levente egy nemrégiben megjelent munkájában arról írt, hogy Mikszáth egyes szövegeiben elutasítja a nőiség expresszív reprezentációját. A tanulmány szerzője e megállapításhoz azt is hozzáteszi, hogy a női test megmutatása Mikszáthnál a modernség képzetével kapcsolódott össze, így a modernséget elutasító

szerezte egyfajta távolságtartás jellemezte e témát illetően.³⁰ A *Szent Péter esernyőjében* olvasható Veronka-jelenet és a Mikszáth-szövegekbe kódolt olvasói magatartás azonban egyaránt arra ösztönöz, hogy újragondoljuk – legalábbis a női test regénybeli reprezentációi kapcsán – Mikszáth és a modernség viszonyát. Úgy vélem, s ebben vitatkoznék T. Szabó Leventével, hogy e téren Mikszáth inkább előkészítette a modernséget ahelyett, hogy elhatárolódna volna tőle. A Veronka éjszakai „vetkőződését” követő narrátori kommentár szerint „a nő levetkőzésében poézis van”, ami aligha jelentheti, hogy Mikszáth regényvilágát elutasítónak kellene tekintenünk e téren. Sőt, a fentebb idézett szöveghelyen az elbeszélői kommentár éppen annak akadályával van elfoglalva, hogy teljességgel végigkísérjük a Veronka szobájában történeteket, és végül megpillantsuk a ruhától megszabadult női testet. Úgy vélem, hogy e szövegrész a női test körüli hallgatás provokációjaként olvasható: az elbeszélő azzal, hogy kommentárjával a téma ábrázolhatatlanságára hívja fel a figyelmet, az olvasó tekintetét a regény által elbeszélhetetlen területre, a női testre irányítja.

Mikszáth regényei olyan kulturális határhelyzetben születtek, ahol a nőiség ábrázolása körüli hallgatás korlátai oldódni kezdtek, de eközben a téma magán hordozta a kimondhatatlanság tiltó parancsát is. E kulturális környezet részletesebb leírása meghaladja a tanulmány kereteit, de két szélső pontot mégis kiemelnék e kontextusból. E pontok jól érzékeltetik a korszakra jellemző egyidejű egyidejűtlenségeket. A korábban említett T. Szabó-szöveg hívja fel a figyelmet egy korabeli vitára, mely a *Budapesti Szemlét* szerkesztő Gyulai Pál és Jászai Mari színésznő között robbant ki, amikor a lap egy névtelen kritikusa kemény bírálatot írt Jászai Elektra-alkításáról.³¹ Az 1890. december 30. napján bemutatott előadás kapcsán ezt olvashatták a kortársak Jászairól: „Nem veszi-e észre még azt sem, mennyire visszataszító és illemsértő mez nélkül hagyni vállát és hónalját, hogy karjának folytonos magasra emelésekor oly részeket tárjon a néző elé, melyeket a természet épen nem szánt közszemlére. Nem, nem, ezek láttára Kazinczy nem sikoltana fel örömben.” A nőiség megjelenítése kapcsán tehát a legkisebb határsértés is heves ellenérzéseket válthatott ki a kortárs olvasókban. Ezzel párhuzamosan a nyolcvanas évektől kezdve egyre több olyan sikamlós lap jelent meg Budapesten, amely nyíltan reprezentálta a nemiséget. Az 1919-ben már sokadik évfolyamát megélő *Faun* című lapban megjelent erotikus kézirajzhoz fűzött rövid párbeszédben ez olvasható: „– Mondd kedves kis Faun, miért fordítod el oly szégyenlősen az arcodat? – Na, hallja Nagysád, ha sem maga, sem az olvasók, akik magát nézik, nem szégyellik magukat, legalább én képviseljem a szemérmert.” A rajzon a női figura derekát körülölelő szoknya teljes egészében fedetlenül hagyja a combokat és a felsőtestet, míg a neki háttal álló figura szemérmesen süti le a szemeit.³² A kép nyíltan reprezentálja azokat a női testtájékokat, melyek ábrázolását oly hevesen támadta az Elektra-előadásra írt kritika. Csupán a fedetlen testnek hátat fordító faun engedelmeskedik a „mérséktelen tekintet” tiltó parancsának, az erotikus kép szemlélője azonban zavartalanul nézi a női testet, anélkül, hogy az illetlenség érzete felmerülne benne.

A századfordulón tehát egymás mellett alakuló, egymással versengő reprezentációk jöttek létre az erotika tárgyában. Úgy vélem, hogy az elbeszélői illemtudás, valamint a szövegekbe kódolt olvasói magatartás finom összjátékának poétikai konstrukciója Mikszáth részéről egyfajta óvatos állásfoglalást jelentett e reprezentációk tülekedésében.

Jegyzetek

- ¹ *A Debreceni Csokonai Kör MK-nak.* In: BISZTRAI Gyula – KIRÁLY István (szerk.): *Mikszáth Kálmán Összes Művei.* 24–26. kötet. Bp.: Akadémiai. A további hivatkozások során: MKÖM, kötet száma, oldalszám.
- ² „A társalgás művészete nemcsak beszédből, de hallgatásból áll.” In: FÁBRI: *Egy nagyvilági hölgy.* 178. „A beszélgetés és hallgatás művészetét bizonyos mértékben mindenkinek el kell sajátítania, aki társas életet él. [...] A társalgás bár könnyű és egyszerű dolognak látszik, valójában művészet.” In: FÁBRI: *Új Idők.* 179. „A társalgás művészete sajnos kevesek jutott osztályrészül.” In: FÁBRI: *Csánk.* 179. A társas érintkezés szabályairól nagyszerű áttekintést nyújt a 18–19. századi illetanok anyagából szerkesztett szöveggyűjtemény. A felkészülésem során többnyire e szöveggyűjteményt használtam: FÁBRI Anna (szerk.): *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben (1778–1935). Szöveggyűjtemény.* Bp.: Mágus, 2001. A hivatkozások során: Fábri, szemelvény szerzője, oldalszám.
- ³ Az illetanok a két beszédmód elhatárolására oppozíciós retorikát alkalmaztak. A *pesti művelt társalgó* címen megjelenő viselkedési kézikönyv általános szabályként a következőkre inti olvasóit „Ha a társalgásból élvezetet akarunk meríteni, fő szabály minden követelményt félretenni; ama szabály, mely minden írót kötelez, hogy egy mondatot se alkalmazzon, mely nem rejt magában gondolatot, nem bír vonatkozással a társalgásra nézve”. In: *A pesti művelt társalgó, Nélkülözhetetlen kézikönyv mindazok számára, kik a társadalmi életben szerepelni akarnak, s a társaságokban magukat megkedveltetni akarják. Szerző: egy pesti arszlán.* Bp.: Magvető, 1986., 39. Egy másik kézikönyv pedig a véleménynyilvánítás tárgyában a következő tanácsot adja: „Ne akarjad meggyőződésedet mindenáron rákényszeríteni a másik félre. [...] A gorombaság, a kellemetlen szókimondás lehet irodalmi irányzat, de sohasem társadalmi érintkezési forma.” In: FÁBRI, PÁLMAI, 185.
- ⁴ Stephen GREENBLATT: *A társadalmi energia áramlása.* In: Bókay et al. (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. A posztstrukturalizmustól a posztkolonialitásig. Szöveggyűjtemény.* Bp.: Osiris, 2002., 454.
- ⁵ GREENBLATT: 453.
- ⁶ A közelmúltban *Folklór és irodalom* címmel megjelent kötet Szegedy-Maszák Mihály által írt tanulmánya például az írásbeliséget megelőző időkben kialakult archaikus ősfarmák jelenlétét mutatja ki az angolszász irodalom szövegeiben, főként a modern prózában. Vö.: *Színhagyomány és irodalom. Kapcsolat vagy ellentét?* In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom.* Bp.: Akadémiai, 2005.
- ⁷ *Szerelem a lábnakkal kifejezve.* In: MKÖM, 56, 152.
- ⁸ *A Noszty fiú esete Tóth Marival.* In: MKÖM, 21, 232.
- ⁹ KEMENES GÉFIN László – Jolanta JASTRZEBSKA: *Erotika a huszadik századi magyar regényben. 1911–1947.* Bp.: Kortárs Kiadó, 1998., 27–28.
- ¹⁰ Hogy ezen olvasási szempontot a későbbiekben miért nem alkalmazták a Mikszáth-életműre, az azzal is magyarázható, hogy a Mikszáthot követő Móricznál, Tersánszkyknál, Németh Lászlónál megjelenő „nyíltabb” erotika és szexualitás már olyan értelmezői tapasztalatot adott az olvasóknak, melyből kiindulva a Mikszáth-szövegek erotikája „elsikkadt”.
- ¹¹ CSÁTH Géza: *Jegyzetek Mikszáthról és új regényéről.* In: Uő: *Rejtelmek labirintusában.* Bp.: Magvető, 1995., 129–135.
- ¹² ZSIGMOND Ferenc: *Mikszáth Kálmán.* Bp.: Pallas, 1927., 15.
- ¹³ ZSIGMOND Ferenc: *Mikszáth írói egyénisége, mint kortörténeti dokumentum.* In: MKÖM, 12, 345.

- ¹⁴ BARTHA József: *Újabb regényeink. (Katholikus Szemle)* In: MKÖM, 8, 298–299.
- ¹⁵ A fent idézett szöveget lásd: FÁBRI, WENZEL, 188.
- ¹⁶ MKÖM, 7, 149.
- ¹⁷ *Szent Péter esernyője.* MKÖM, 7, 150.
- ¹⁸ Schöpflin is felfigyelt az e szövegrészben lappangó erotikára, bár ő egészen más horizontról tekintett a jelenetre. Éppen azt olvasta ki a szövegrészből, hogy az elbeszélő a Veronka-jelenetben „leplezetlenül” szól a női testről. „A Szent Péter esernyőjében egy jelenet, amikor a fiatal lány levetkőzik a sötétben, és kikergeti a macskát, mert szégyelli magát tőle – feledhetetlen bájjal van teli. [...] Ej, hol jár az esze az írónak, mikor ezt mind olyan kedvtelve, olyan leplezetlen írja le? [...] Ahol minden jóra való férfié.” In: SCHÖPFLIN Aladár: *Mikszáth Kálmán. Válogatott tanulmányok.* Bp.: Szépirodalmi, é.n. 240.
- ¹⁹ *A pesti művelt társalgó.* 40.
- ²⁰ S. GREENBLATT: 456.
- ²¹ SZABÓ G. Zoltán – SZÖRÉNYI László: *Kis magyar retorika. Bevezetés az irodalmi retorikába.* Bp.: Tankönyvkiadó, 1988., 198–199.
- ²² MKÖM, 13–14. kötet.
- ²³ „Még a csupa férjfiakból álló társaságokban se tagadd meg a szemérmességét, az erkölcsi tisztaságot és a trágár szókért való bosszonkodást.” Vö.: FÁBRI, KNIGGE, 188.
- ²⁴ E játékra az a sajátos jelenetkezési technika ad lehetőséget, amelyre már Takáts József is felhívta a figyelmet. Szerinte Mikszáth narrátorai sokszor a fikció más helyeiről tudósítanak minket, annak ellenére, hogy az izgalmas események ezzel egyidejűleg máshol esnek meg. TAKÁTS József: *Mikszáth-szövegek relativizmusa.* In: *Holmi*, 1997/7, 1586–1587. Szintén erre a technikára hívja fel a figyelmet Hajdu Péter, egyben hozzáteszi, hogy ez a technika „fokozott aktivitást vár az olvasótól.” HAJDU Péter: *Mikszáth parlamenti karcolatai.* In: *Literatura*, 2007/1, 40. Az én olvasatomban ez a jelenetkezési technika szorosan összefügg azzal a jelenséggel, amit elbeszélői illetudásnak neveztem.
- ²⁵ Roland BARTHES: *A szöveg öröme.* Bp.: Osiris, 1998., 79.
- ²⁶ Takáts József például az egyetemi szemináriumokon szerzett tapasztalatai alapján arról számolt be, hogy a bölcsészhallgatók nagyobb része nem folytatott ilyesfajta olvasási stratégiát. Vö.: *Mikszáth-szövegek relativizmusa.* In: *Holmi*, 1997/7, 1586.
- ²⁷ Umberto ECO: *Hat séta a fikció erdejében.* Bp.: Európa Könyvkiadó, 1995., 16.
- ²⁸ *Mi a sikk? Eredeti ostobaságok képekkel.* In: *Cikkek és karcolatok*, MKÖM, 62.
- ²⁹ Uo.
- ³⁰ T.-SZABÓ Levente: *Mikszáth, a kételkedő modern. Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában.* Bp.: L'Hartmann, 2007., 291–294.
- ³¹ T. SZABÓ Levente: *im.* 293.
- ³² In: CSÁSZTVAY Tünde (szerk.): *Éjjeli lepkevadászat. Bordélyvilág a történelmi Magyarországon.* Bp.: Osiris, 2009. 11. A könyv szövegidézetei, szemelvényei, képanyaga nagyszemű áttekintés nyújtanak a századfordulón születő erotikus tárgyú kulturális termékekről és az azzal kapcsolatos diskurzusokról.